

ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНОЇ ПРАВИЛЬНОСТІ МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ

ПОНЯТТЯ ГРАМАТИЧНОЇ БУДОВИ МОВИ

Теоретичною основою формування у дітей дошкільного віку граматичної будови мови є наукова грамати́ка, яка має свої граматичні категорії, граматичні одиниці й граматичні форми. Слово *грамати́ка* має кілька значень.

По-перше, це будова мови, тобто система морфологічних одиниць, категорій і форм, синтаксичних одиниць і категорій, словотворчих одиниць і способів словотворення. Граматикою називають усю невла́сне звукову і нелексічну організацію мови, яка представлена в її граматичних категоріях, граматичних одиницях і граматичних формах.

По-друге, це розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови. Грамати́ка як наука про будову мови складається з двох розділів: морфології і синтаксису.

Морфологія вивчає граматичні властивості слова, зміну його форм і пов'язаних із ним граматичних значень, а також частини мови.

Синтаксис досліджує засоби і правила побудови речень і словосполучень.

Словотвір вивчає будову і творення нових слів.

Основними одиницями граматики є морфеми (мінімальні одиниці мови), слова (у морфології) і конструкції або речення (у синтаксисі).

Слова мають граматичне і лексичне значення.

Граматичне значення характеризує відношення між явищами дійсності, що позначаються словами, мовні значення мисленнєвого ряду, які мають у мові стандартне вираження. Щоб дитина зрозуміла мовлення, їй недостатньо знати тільки *лексичне значення* слів, потрібно ще зрозуміти їх зв'язки в реченні, тобто граматичне значення.

Наприклад, дитина розуміє слова *двері* і *відчиняти*, їх співвіднесеність із немовною дійсністю, проте не знає їх граматичного значення «двері відчинені» чи «двері відчинять».

Граматична категорія - це система протиставлених одна одній однорідних граматичних величин. Граматичні категорії поділяють на морфологічні (категорії роду, числа, відмінка, виду, часу, способу, особи) і синтаксичні (комунікативної спрямованості, стверджувальності - заперечувальності, синтаксичного часу і способу).

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСВОЄННЯ ГРАМАТИЧНОЇ БУДОВИ МОВИ ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

О. Гвоздєв описує засвоєння дітьми частин мови за такими віковими періодами:

- від 3 років до 3 років 3 місяців. Розширюються смислові функції відмінків: стає дедалі докладнішим позначення поширених дій у просторі (конструкції з прийменниками *до, під, по*, які щойно з'явилися).

Засвоюються своєрідні випадки керування: 1) знахідний відмінок подібний до родового в іменників на позначення живих істот; 2) родовий відмінок однини й множини, який залежить від числівників.

Прикметник завжди правильно узгоджується у роді (засвоєння узгодження завершилося ще в попередній період). Спостерігається також правильне узгодження у роді дієслова минулого часу; зникло змішування родів при займеннику *я*, яке спостерігалось раніше. У мовленні спостерігається умовний спосіб, який з'явився у попередній період. Як і раніше, широко використовуються самостійні утворення за аналогією;

- від 3 років 3 місяців до 3 років 6 місяців. Продовжують розвиватися смислові функції відмінків іменників і конструкцій речень (відмінки з новими прийменниками *про* (об), *замість, після*: орудний предикативний і його заміна називним). Розширюється вживання прикметників замість керованих іменників, що означають інший іменник. Спостерігається тенденція до заміни присвійних прикметників з нульовим закінченням прикметниками з повними закінченнями. Стає звичним вживання у дієсловах умовного способу. Широко використовується утворення нових дієслів від інших частин мови, а також для вираження видових відтінків.

від 3 років 6 місяців до 3 років 9 місяців. Змін у вживанні частин мови майже немає. В іменниках, які означають живі істоти, у знахідному відмінку трапляються форми, подібні до називного відмінка. Вживаються прикметники власного утворення. Досить поширеними є утворення за аналогією до різних частин мови, але найпоширенішим є утворення власних дієслів у різних формах;

від 3 років 9 місяців до 4 років. Зміни в мові - незначні. В іменниках ще трапляється знахідний відмінок, подібні до називного на позначення живих істот. Вживається родовий відмінок множини при числівниках *три, чотири*, які щойно з'явилися. У наказовому способі спостерігається характерна для книжкового мовлення форма з часткою *нехай*. Широко використовуються власні словоутворення серед іменників, прикметників, дієслів; в іменниках спостерігаються випадки без-суфіксального утворення;

від 4 років до 4 років 4 місяців діти вже зробили значні успіхи у засвоєнні граматичної будови - граматичні категорії переважно вже сформувалися. Залишаються незасвоєними лише деякі деталі морфологічного вираження граматичних категорій.

О. Гвоздєв описує вікові періоди дошкільного дитинства, впродовж яких дитина оволодіває синтаксисом:

- від 3 років до 3 років 3 місяців.** Збільшується кількість речень зі сполучниками. З'являються нові сполучники й сполучні слова (*що, коли, куди, скільки*). Відчуваються труднощі у вживанні речень зі сполучним словом *котрий*, особливо щодо порядку слів;
- від 3 років 3 місяців до 3 років 6 місяців.** У цей період з'являються нові питальні слова (*скільки, від чого, чий*) і непрямі відмінки займенників (*хто, що, в кого, з чого, чим, у чому*), а також розділовий сполучник *або*. Закріплюються засвоєні раніше типи речень зі сполучниками й сполучними словами. Триває засвоєння слів *хто* і *який*:
- від 3 років 6 місяців до 3 років 9 місяців.** У цей період дещо розширюється вживання складного речення (сполучник *все ж таки*). Трапляються поодинокі випадки відокремлення, у тому числі й дієприслівників. Залишається незасвоєним орудний предикативний відмінок;
- від 3 років 9 місяців до 4 років.** У формуванні речень нічого нового не з'являється.

ГРА "НАЗВИ МАЛЕНЬКІ ІГРАШКИ"

Мета: з'ясувати вживання та розуміння дітьми іменників із суфіксами зменшено-пестливого значення *-ик-*, *-чик-* і здатність до рефлексії під час утворення іменників за допомогою цих суфіксів.

Матеріал: перша серія малюнків: човен великий і маленький; друга серія малюнків: м'яч великий і маленький; третя серія малюнків: вагон, пароплав, телефон, диван.

Хід заняття: перша серія. Вихователь: «Послухайте, будь ласка, що трапилося колись із Максимком і Даринкою. Одного дня братик і сестричка повернулися з дитячого садка і гралися іграшками. Діти так захопилися грою, що не помітили, як минув час. До кімнати зайшла матуся і сказала, що час збирати іграшки та лягати спати. Даринці і Максимкові не хотілося збирати іграшки, і малята лягли спати, а іграшки так і залишилися на килимі.

І ось Даринці наснився сон: начебто іграшки образилися на малят і пішли від них до іграшкової крамниці. Максимко і Даринка довго міркували, куди поділися їхні іграшки, й пішли їх шукати. Нарешті вони потрапили до іграшкової крамниці. Як там було гарно! Крамниця вся прикрашена квітами, а на полицях було дуже багато іграшок великих і маленьких: ось ведмідь, а поруч - ... (прогнозована відповідь: ведмедик), ось - пухнастий заєць, смугастий кіт, вухастий слон». (Прогнозовані відповіді: зайчик, котик, слоник.)

Гра "Хто в якому будинку живе?"

Мета: навчити дітей утворювати нові слова із суфіксами *-ок*, *-очок*.

Матеріал: м'яка іграшка - Сонячний зайчик, схеми - моделі слів.

Хід заняття: діти, подивіться, у мене на карточках різні будиночки, в яких знаходяться різні предмети.

Даринка помітила, що будиночки різняться між собою не тільки тим, що на них різна кількість рисочок, а ще й тим, що дахи у них різні.

Є такі *- / ^*, є й такі *- / ~ \ \ /* та багато інших.

- Сонячний зайчику, поясни, будь ласка, чому в будинків дахи різної форми, - звернулася до нього Даринка.

- Ой, які ви уважні! Все помічаєте, - похвалив малят Сонячний зайчик. - Справа в тому, що в будинках ось із таким дахом */ ^* знаходяться звичайні предмети. Ви бачите, що в багатьох будинках саме такі дахи. Проте є будинки й з іншими дахами.

- Що ж позначають такі дахи? - запитали малята.

- Зараз я все вам розповім, - пообіцяв Сонячний зайчик. - Слухайте уважно. У деяких словах є такі загадкові частинки-помічниці, які роблять предмети, що означають ці слова, або маленькими, або дуже великими. Іноді вони дзеленчать, як дзвіночки, іноді стукотять, як молоточки, іноді вони дуже ласкаві, а іноді - не дуже.

Саме такий дах */ ~ \ \ /* і позначає, що в словах є частинка-помічниця. Наприклад, слово ліс позначає звичайнісінький ліс. Отже, в якому будинку живе це слово?

- Ось у такому I I I - здогадалися діти.

- А якщо ліс маленький, як ми його назвемо? - хитро посміхнувся Сонячний зайчик.

- Лісок або лісочок, - відповіли Максимко й Даринка.

- Які частинки-помічниці з'явилися у слові ліс? - знову запитав малят Сонячний зайчик.

- Частинка *-ок*-, - здогадалася Даринка.

- Частинка *-очок*-, - додав Максимко.

Результати досліджень Н. Маковецької показали низький рівень уживання суфіксів згрубілості **-ниц-** та суфіксів **-нськ-**. Щодо утворення іменників із суфіксамизменшено-пестливого значення, діти відчували труднощі із суфіксами **-енятко-**, **-уць-**.

У формувальному експерименті дітей знайомили з будовою слова, з наявністю у його складі таких частин, як корінь і суфікс.

Отже, під впливом навчання у дітей значно активізувалося вживання суфіксів при творенні іменникових форм.

Н. Лопатинська досліджувала вживання дітьми префіксальних дієслів: уміння утворювати похідні дієслова за допомогою дієслівних префіксів **е-, ви-, від-, до-, з-, за-, на-, над-, о-, недо-, пере-, під-, по-, при-, про-, роз-**; розуміння семантики префіксальних дієслів; здатність дітей дошкільного віку до рефлексії¹.

Автор виявила частотність вживання дітьми старшого дошкільного віку порівняно з дорослими дієслівних префіксів

Таблиця: Частотність вживання дошкільниками дієслівних префіксів (за Н. Лопатинською)

Респонденти	Нормативна частотність вживання дієслівних префіксів		
	висока	помірна	низька
Діти	<i>по-, пере-, за-, при- від-, на-, роз-</i>	<i>в-, над-, під-, про-, ви-, з-</i>	<i>до-, недо-, о-(об-)</i>
Дорослі	<i>по-, пере-, за-, об- від-, на-</i>	<i>з-, під-, роз-, про-, ви-, при-, до-, над-</i>	<i>недо-, попо-, обез-, зне-</i>

Отже, за показником «висока частота уживання» збігаються префікси **по-, пере-, за-, від-, на-;** за показником «низька частота» - **недо-;** відмінності спостерігаються у префіксів **ви-, про-, над-, під-.** Порівняльний аналіз даних вказує на збіг окремих позицій щодо частоти вживання дієслівних префіксів дітьми та дорослими. Це, очевидно, пояснюється тим, що в мовленні вихователів як у повсякденному житті, так і на заняттях переважають префікси **про , під-, ви-.** Засвоєння дітьми словотвірних моделей відбувалось у процесі поетапного навчання.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСВОЄННЯ ГРАМАТИЧНОЇ БУДОВИ МОВИ ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У дошкільному віці триває формування граматичної будови рідної мови. На думку О. Гвоздєва, на дошкільний вік (від трьох до семи років) припадає третій період засвоєння граматичної будови мови.

- К. Чуковський зазначає, що в період від 2 до 5 років дитина має надзвичайне чуття і що саме воно і підсилена на цьому ґрунті розумова робота над мовою закладають підвалини для інтенсивного засвоєння граматичних форм. Водночас він цілком справедливо відзначає активний характер процесу засвоєння, виступаючи проти теорії механічного і пасивного засвоєння рідної мови. Один лише наслідувальний інстинкт дитини без підвищеного чуття фонетики й морфології слова був би зовсім безсилий і не зміг би підвести безсловесних немовлят до довно-го оволодіння рідною мовою.
- О. Гвоздєв описує засвоєння дітьми частин мови за такими віковими періодами:

Таблиця 32. Частотність вживання дошкільниками дієслівних префіксів (за Н. Лопатинською)

Респонденти	Нормативна частотність вживання дієслівних префіксів		
	висока	помірна	низька
Діти	<i>по-, пере-, за-, при- від-, на-, роз-</i>	<i>в-, над-, під-, про-, ви-, з-</i>	<i>до-, недо-, о-(об-)</i>
Дорослі	<i>по-, пере-, за-, об- від-, на-</i>	<i>з-, під-, роз-, про-, ви-, при-, до-, над-</i>	<i>недо-, попо-, обез-, зне-</i>

Н. ЛОПАТИНСЬКА РОЗРОБИЛА
СЕРІЮ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ
ЗАВДАНЬ З ПОСТІЙНО ДІЮЧИМИ
ГЕРОЯМИ ДОВЕДУНЧИКОМ І
ПОЯСНЮЛЕЮ. (ПРИКЛАДИ
КОНСПЕКТІВ)

Дидактична гра «Злови слово».

Мета: навчити дітей виділяти дієслова руху з префіксами *по (пі-)* і *при-*.

Хід гри: вихователь пропонує уважно слухати коротенькі вірші. Якщо діти почують дієслово на позначення руху, що починається на *по*, вони мають руками виконати рухи від себе, ніби відштовхуючи м'яч чи якийсь інший предмет, а якщо на *при*, то, навпаки, - робити рухи наближення до себе.

Дидактична гра «Злови слово - покажи знак».

Мета: навчити дітей вибирати з тексту дієслова на позначення руху з префіксами *під-*, *до-* з прийменником *до*, *від-* з прийменником *від*, формувати наочні уявлення схематичного зображення дії руху, вміння співвідносити слово і знак.

Матеріал: картка-схема, вірші.

Хід гри: вихователь пропонує послухати коротенькі вірші, вибрати з тексту слово, що означає дію руху і починається на *під-* і *до-* зі словом-помічником *до*, та зі словом-помічником *від*. Той, хто першим знайде таке слово, має підняти картку-схему.

У процесі навчання словниковий запас дітей значно збагатився лексичними одиницями з похідною основою, префіксальними дієсловами. За О. Гвоздевим, у 4 роки 5 місяців у мовленні дітей з'являються складні слова зі з'єднувальною голосною. Особливості засвоєння дошкільниками синтаксису досліджували О. Гвоздєв, К. Крутій, Т. Сорочан, М. Феофанов, В. Ядешко. О. Гвоздєв описує вікові періоди дошкільного дитинства, впродовж яких дитина оволодіває синтаксисом:

від 3 років до 3 років 3 місяців. Збільшується кількість речень зі сполучниками. З'являються нові сполучники й сполучні слова (**що, коли, куди, скільки**). Відчуваються труднощі у вживанні речень зі сполучним словом **котрий**, особливо щодо порядку слів;

від 3 років 3 місяців до 3 років 6 місяців. У цей період з'являються нові питальні слова (**скільки, від чого, чий**) і непрямі відмінки займенників (**хто, що, в кого, з чого, чим, у чому**), а також розділовий сполучник **або**. Закріплюються засвоєні раніше типи речень зі сполучниками й сполучними словами. Триває засвоєння слів **хто** і **який**:

від 3 років 6 місяців до 3 років 9 місяців. У цей період дещо розширюється вживання складного речення (сполучник **все ж таки**). Трапляються поодинокі випадки відокремлення, у тому числі й дієприслівників. Залишається незасвоєним орудний предикативний відмінок;

від 3 років 9 місяців до 4 років. У формуванні речень нічого нового не з'являється.

Таблиця 33. Засвоєння дошкільниками службових частин мови (за М. Феофановим)

Вік	Службові частини мови
3–4 роки	Прийменники <i>по, до, замість, після</i> Сполучники <i>що, куди, скільки, стільки</i>
4–6 років	Прийменники вживаються в різних значеннях Інколи виникають труднощі у побудові підрядних речень зі сполучним словом <i>який</i>

Таблиця 34. Кількісна характеристика вживання дітьми прийменників

Віковий період	Прийменники							
	<i>на</i>	<i>в</i>	<i>у</i>	<i>за</i>	<i>із</i>	<i>по</i>	<i>від</i>	<i>до</i>
Від 3 до 4 років	4	3	2	2	2	3	1	1
Від 4 до 5 років	5	4	4	3	3	4	4	3
Від 5 до 7 років	4	4	5	4	3	5	4	4

Таблиця 35. Динаміка збагачення мовлення дитини прийменниками в процесі засвоєння непрямих відмінків

Вік	Відмінок			
	знахідний	родовий	орудний	місцевий
6–7 років	<i>в, на, через</i>	<i>у(в), із, для, без, з, до</i>	<i>з, під</i>	<i>на, в(у)</i>
7–8 років	<i>в, на, за, через</i>	<i>у(в), із, для, без, до, для, біля, коло</i>	<i>з, за, під, над</i>	<i>на, в(у)</i>

ДАНІ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОКАЗУЮТЬ, ЩО ДІТИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСВОЮЮТЬ Й АКТИВНО ВЖИВАЮТЬ МАЙЖЕ ВСІ ПРИЙМЕННИКИ.

КІЛЬКІСНУ ХАРАКТЕРИСТИКУ ВЖИВАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ, СПОЛУЧНИКІВ І ЧАСТОК НАВОДЯТЬ Й ІНШІ ВЧЕНІ. ТАК, ЗА ДАНИМИ С. РУСОВОЇ, У МОВЛЕННІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ НАЛІЧУЄТЬСЯ 20 ПРИЙМЕННИКІВ І 4 СПОЛУЧНИКИ. Ю. АРКІН ЗАЗНАЧАЄ, ЩО В МОВЛЕННІ ДИТИНИ ЧОТИРИРІЧНОГО ВІКУ НАЯВНІ 1,2 % СПОЛУЧНИКІВ, 0,8 % ПРИЙМЕННИКІВ, 0,9 % ЧАСТОК.

- Складнопідрядні речення, що використовують діти на четвертому році життя, також мають свої особливості. Спочатку в них відсутні сполучники - діти виділяють речення інтонаційно. Питальні слова, запропоновані вихователем, спонукають дітей вставляти сполучні слова в речення, але не в тій послідовності, в якій потрібно; часто речення починаються із запитання (*Коли ти поїдеш?.. Коли я поїду, буде вже літо*). Найпоширенішими підрядними реченнями є підрядні часу, які поєднуються сполучником **коли**.

□

- Значно ускладнюється структура складнопідрядних речень. В. Ядеш-ко наголошує, що в мовленні дітей п'ятого року життя в складнопідрядному реченні можна нарахувати до 15 слів.

Проте складнопідрядні речення, що використовують діти п'ятого року життя, мають свої специфічні особливості: у них буває пропущена частина головного речення або підрядного; трапляються труднощі в утворенні простих речень, що входять до складного; замість складнопідрядного речення використовують кілька таких самих за формою, але простіших за змістом речень та ін.

- Значно ускладнюється структура складнопідрядних речень. В. Ядеш-ко наголошує, що в мовленні дітей п'ятого року життя в складнопідрядному реченні можна нарахувати до 15 слів.

Проте складнопідрядні речення, що використовують діти п'ятого року життя, мають свої специфічні особливості: у них буває пропущена частина головного речення або підрядного; трапляються труднощі в утворенні простих речень, що входять до складного; замість складнопідрядного речення використовують кілька таких самих за формою, але простіших за змістом речень та ін.

- У цьому віці діти використовують більше складнопідрядних речень із сполучниками, хоч нерідко трапляються і помилки в їх вживанні. Наприкінці п'ятого року життя в мовленні дітей з'являються складні речення ускладненого типу, з двох, трьох і більшої кількості простих речень.

Отже, наприкінці дошкільного віку дитина вже добре володіє рідною мовою.

- К. Крутій на основі досліджень доводить, що майже всі діти вживають у мовленні такі службові частини мови, як: прийменник **на** \ сполучники і (#), **а**, частки **так, ні**. Близько 50 % дітей використовують прийменники **над, під, за**, сполучник **та**.

Водночас спостерігається обмежене вживання прийменників **перед, коло, через, повз, скрізь'**, сполучників **оскільки, ледве, хоч'**, часток **отож, нехай, лише**. Майже зовсім відсутні в мовленні дітей старшого дошкільного віку прийменники **протягом, упродовж'**, сполучники **незважаючи на, як тільки, аж поки, дарма що**; частки **авжеж, егеж, саме, нехай**.

□ Під впливом навчання у дітей старшого дошкільного віку значно збагатився словник службовими частинами мови. В активному мовленні дітей з'явилися майже всі частки, прийменники і сполучники, наявні в українській мові.

О. Гвоздєв зауважує, що наприкінці дошкільного віку дитина вже добре володіє рідною мовою: «Досягнутий до кінця дошкільного віку рівень оволодіння рідною мовою є дуже високим. У цей час дитина вже настільки оволодіває всією складною системою граматики, що мова, яку вона засвоює, стає для неї справді рідною. І дитина отримує завдяки мові досконале знаряддя спілкування і мислення»¹.

Отже, наприкінці дошкільного віку завершується засвоєння дитиною граматичної будови рідної мови.

**ДЯКУЮ ЗА
УВАГУ!!!**